

Zatvor kao rehabilitacijska ustanova ili žarište devijantnosti

Kruljac, Lara

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:688103>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-15**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Lara Kruljac

**Zatvor kao rehabilitacijska ustanova ili žarište
devijantnosti**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Lara Kruljac

**Zatvor kao rehabilitacijska ustanova ili žarište
devijantnosti**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Renato Matić

Sumentor: prof. dr. sc. Erik Brezovec

Zagreb, 2023.

SAŽETAK

Zatvor se definira kao ustanova za izdržavanje kazne oduzimanjem slobode. Kako se zakon uvelike razlikuje kod pojedinih država, u svrhu ovog rada, fokus će biti kazneni sustav u Republici Hrvatskoj s manjom digresijom na zatvorske sustave u drugim državama svijeta.

Cilj ovog rada je utvrditi rehabilitira li zatvor svoje zatvorenike ili potiče devijantno ponašanje kod njih te ponavljanje zločina. Pitanje je, zašto statistička većina zatvorenika ponavlja zločin? Možemo li tvrditi da sustav resocijalizira zatvorenike, ako se upravo ta resocijalizacija događa izvan društva? Pregledom domaće i strane literature istražiti će se izazovi zatvorenika pri rehabilitaciji i resocijalizaciji kroz zatvorski sustav.

Ključne riječi: zatvor, rehabilitacija, reintegracija, devijantnost, zločin, kazna, stigmatizacija, etiketa, recidivizam

SADRŽAJ

1. UVOD	5
2. ZATVORSKI SUSTAV U REPUBLICI HRVATSKOJ	6
3. POČETAK SUVREMENOG ZATVORA	7
4. POIMANJE ZATVORA KROZ FOUCAULTA	9
5. ZATVOR KAO TOTALNA INSTITUCIJA	10
6. DEVIJANTNA ETIKETA	12
7. ZATVORSKI SUSTAVI U SVIJETU	14
7.1. SKANDINAVIJA	14
7.2. SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE	15
8. REINTEGRACIJA I RESOCIJALIZACIJA U REPUBLICI HRVATSKOJ	16
8.1. OPĆI PROGRAMI	17
8.2. POSEBNI PROGRAMI TRETMANA	18
8.3. MALI REHABILITACIJSKI PROGRAMI	19
9. ZAKLJUČAK	20
10. LITERATURA	22

1. UVOD

Zatvorski sustav je ključna institucija unutar kaznenog pravosuđa koja služi kao mjesto odsluživanje kazne, ali i za olakšavanje ponovnog ulaska zatvorenika u društvo. Uzimajući u obzir pravni sustav, neke države imaju različite formalne sankcije za pojedina kaznena djela. Ipak, zatvorsko kažnjavanje se primjenjuje u svim državama svijeta. Prema Zakonu o izvršavanju kazne zatvora (2021.), glavna svrha izvršavanja zatvorske kazne je osposobljavanje zatvorenika za život na slobodi u skladu sa zakonom i društvenim pravilima.

Složeni odnos između zatvaranja, reintegracije i resocijalizacije predstavlja niz izazova koji zahtijevaju neprestano preispitivanje i unapređenje mogućih rješenja. Prijelaz iz zatvora na slobodu ključan je trenutak u životu zatvorenika koji nosi potencijal da nastavi ciklus kriminala ili da promijeni njegov život na bolje, kako bi živio u skladu s zakonom.

Posljedice zatvaranja mogu u konačnici biti gore od početne kazne, utječući na sposobnost pojedinca da se učinkovito reintegrira u društvo. Tako percepcije i stavovi društva prema bivšim zatvorenicima dodatno kompliciraju proces reintegracije. Novonastala etiketa bivšeg zatvorenika često prolongira diskriminaciju, ograničavajući prilike i ometajući put pojedinca prema životu koji je u skladu s očekivanjima društva. Neuspjeh u rješavanju ovih prepreka može dovesti do ponavljanja zločina ili recidivizma, gdje se pojedinci vraćaju kriminalu ubrzo nakon puštanja na slobodu, namećući već preopterećenom sustavu kaznenog pravosuđa.

Upravo tema ovog rada jest rehabilitacija i reintegracija zatvorenika u društvo Republike Hrvatske. Uz to, rad obrađuje i teorijske pristupe zatvorskog sustava kroz Michela Foucaulta, Ervinga Goffmana i njegovih totalnih institucija te razmatranjima Howarda Beckera. U sljedećih nekoliko poglavlja, analizirat će se kako zatvorsko okruženje, obilježeno svojim specifičnim rutinama, društvenom izolacijom i nedostatkom prilika uzrokovanom stigmom, može nenamjerno pogoršati postojeće izazove s kojima se zatvorenici suočavaju, umanjujući njihovu sposobnost snalaženja pri izlasku na slobodu.

2. ZATVORSKI SUSTAV U REPUBLICI HRVATSKOJ

Kriminal i zločin nisu pojava suvremenog društva. Prema Kaznenom zakonu (2023.) kaznena djela i kaznenopravno sankcije propisuju se samo za ona ponašanja kojima se tako povređuju ili ugrožavaju osobne slobode i prava čovjeka te druga prava i društvene vrijednosti zajamčene i zaštićene Ustavom Republike Hrvatske. Postoje mnogo načina, inicijativa i vrsta prevencija kriminalnog ponašanja, a hrvatsko kazneno pravo razlikuje samo dvije vrste kazni: kaznu zatvora i novčanu kaznu. Republika Hrvatska kao član Vijeća Europe i Europske Unije, ne izvršava smrtnu kaznu (Hrvatska enciklopedia).

Novčana kazna propisuje se u dnevnim dohodcima od 10 do 300 dnevnih dohodaka, a za kaznena djela iz koristoljublja do 500 dnevnih dohodaka. S druge strane, kazna zatvora može se izreći punoljetnim osobama u trajanju od 30 dana do 15 godina. Najveća kazna, ili dugotrajni zatvor (20 do 40 godina) može se propisati samo za najteže oblike teških kaznenih djela i ne odnosi se na počinitelje mlađe od 21 godine (Hrvatska enciklopedia). Klasifikacija koju navode Babić, Josipović i Tomašević (2006.) pojašnjava da ovisno o stupnju sigurnosti i slobodi kretanja zatvorenika, kaznionice gdje zatvorenici izvršavaju svoje kazne mogu biti zatvorene, poluotvorene ili otvorene.

Način na koji je kazneni sustav strukturiran može se značajno razlikovati od jedne zemlje do druge zbog mnoštva ekonomskih i političkih čimbenika. U slučaju Republike Hrvatske, zatvorska kazna izrečena postupkom u trajanju duljem od šest mjeseci izvršava se u sedam kaznionica: Glini, Lepoglavi, Lipovici - Popovači, Požegi (kaznu izdržavaju žene), Turopolju, Valturi i Zatvorskoj bolnici u Zagrebu. Zatvoreni tip kaznionice su one u Lepoglavi, Glini, ali i Zatvorska bolnica. Kaznionice u Lipovici - Popovači i Turopolju su poluotvorenog tipa, dok je kaznionica u Valturi otvorena. S druge strane, mjera pritvora, kazna zatvora do šest mjeseci, kazna zatvora izrečena u prekršajnom postupku te kazna zatvora kojom je zamijenjena novčana kazna izvršava se u četrnaest zatvora u: Bjelovaru, Dubrovniku, Gospiću, Karlovcu, Osijeku, Požegi, Puli, Sisku, Splitu, Šibeniku, Zadru, Varaždinu i Zagrebu. Svi su zatvori zatvorenog tipa (Babić i sur., 2006).

3. POČETAK SUVREMENOG ZATVORA

Povijest kažnjavanja složena je tema koja obuhvaća mnoštvo čimbenika koji se međusobno prepliću. Prije uspostave sustavnih institucija za odsluživanje kazni, korištene su metode poput mučenja, tjelesnog kažnjavanja, egzekucija, novčanih kazni, privremenog pritvaranja, izгона i ropstva. Na taj način, tjelesno kažnjavanje, koje uključuje upotrebu fizičke sile za nanošenje boli ili nelagode kao oblik kažnjavanja, ima dugu povijest koja zahtjeva razmatranje kroz više kultura i perioda.

Oblici fizičkog kažnjavanja koji najčešće završavaju smrću postoje već u ranim izrazima starogrčkog mitološkog koncepta gdje Zeus veže Prometeja za stijenu kao kaznu zbog otkrivanja vatre čovječanstvu (Allen, 1997). Ova je kazna trebala biti vječna i bolna, služeći kao upozorenje drugima koji bi mogli osporiti autoritet bogova. Na sličan način, u uvodu *Nadzora i kazne*, Michel Foucault (1994.) pruža detaljan opis procesa kojima je Robert François Damiens izvučen i razdvojen u Parizu 1757. godine zbog pokušaja ubojstva kralja Luja XV. Njegovo javno pogubljenje je bio dugi i rigorozan prikaz mučenja, koji je uključivao odsijecanje udova i na kraju spaljivanje tijela na lomači. Foucault izdvaja ovaj primjer, kako bi ilustrirao javno kažnjavanje i mučenje kao prihvaćen oblik kazne u tadašnje doba, jer „Svaka je malo ozbiljnija kazna morala u sebi nositi nešto od mučenja“ (Foucault, 1994:32). Spektakl patnje trebao je sam po sebi djelovati kao najstroži oblik socijalne kontrole, ali mučenje je, kako Foucault tvrdi, dio rituala. Ono služi da putem ožiljka označi žrtvu, kao trajni podsjetnik na kazneno djelo. Uz to, mučenje također ima pravno – političku funkciju, jer je kroz javno kažnjavanje vladarova snaga bila predstavljena, a suverenitet održan (Foucault, 1994).

Još jedan primjer ranog kaznenog sustava je sudski proces Sokrata. Grčki filozof je 399. godine pr.n.e. bio optužen zbog bezbožnosti protiv atenskog Panteona i kvarenja atenske mladeži. Prvo je slijedilo čitanje tužbi na koje je Sokrat imao priliku odgovoriti. Unatoč svojoj obrani, Sokrat je proglašen krivim. Nakon brojenja glasova, ispostavilo se da ih je 360 glasovalo za njegovu smrt, dok ih je 140 smatralo da ga treba samo kazniti. Prema atenskom pravu, kazna se izvršila ispijanjem otrova (Linder, 2002). Kroz Sokratovo suđenje je ilustriran niz kaznenih procesa iz ranog četvrtog stoljeća. Svakako, smrt je bila najteža kazna, a progonstvo i gubitak političkih prava bili su na drugom mjestu. Korišteno je i oduzimanje imovine kao i razne druge novčane kazne (Morris, Rothman, 1995).

Tijekom 18. stoljeća dogodile su se značajne promjene u pristupu zatvaranju prijestupnika, označavajući prijelaz s ranijih oblika kažnjavanja na razvoj strukturiranih oblika zatvaranja. Iako je koncept suvremenih zatvora tijekom tog razdoblja još uvijek bio u ranoj fazi, nekoliko je ključnih institucija pridonijelo razvoju modernog zatvorskog sustava. Puškarić ovdje ističe Odjeljenje za maloljetne delinkvente u bolnici sv. Mihalja u Rimu (1704.) gdje se primjenivalo terapija zbog uvjerenja da kazna ne bi trebala isključivati disciplinu. Na sličan način, kaznionica u Gentu (Belgija), 1775. godine zamjenjuje tjelesne kazne s zgradom za popravljavanje, čiji je cilj bio promicanje samorefleksije, pokajanja i osobnog rasta (Puškarić, 2011). Ovim metodama kažnjavanja je i dalje nedostajalo usmjerenje na rehabilitaciju koju moderni zatvorski sustavi pokušavaju pružiti. Štoviše, pojava strukturiranih i humanijih zatvorskih sustava javlja se tek sredinom 18. i početkom 19. stoljeća, s ciljem reformiranja zatvorenika i njihove reintegracije u društvo. Prvi zatvor koji je u potpunosti izgrađen za držanje ljudi u segregaciji bio je Eastern State Penitentiary u Pennsylvaniji. Iako nije u Europi, odigrao je značajnu ulogu u oblikovanju razvoja zatvorskih sustava na globalnoj razini. Kaznionica je pratila takozvani pensilvanijski sustav, koji je naglašavao samicu i individualno razmišljanje kao sredstvo rehabilitacije. Zatvorenici su provodili cijelu svoju zatvorsku kaznu u potpunoj segregaciji, u nadi da će se osvrnuti na vlastito ponašanje, što bi ga dovelo do pokore i reformiranja. Međutim, važno je napomenuti da se pensilvanijski sustav suočio s kritikama, posebno u pogledu potencijalnih psiholoških učinaka produljenog zatvaranja u samicu (Nedić, Rašić, 2021).

Ovi rani zatvori ili kaznionice, postavili su temelje za sustavnije i strukturiranije zatvorske sustave koji će tek uslijediti u 19. i 20. stoljeću. Kako su se opći stavovi prema kažnjavanju, rehabilitaciji i ljudskim pravima mijenjali, navedeni su napori itekako pridonijeli oblikovanju načela i praksi modernih kaznionica koje se primjenjuju u većini država svijeta.

4. POIMANJE ZATVORA KROZ FOUCAULTA

Prema Foucaultu, nestanak mučenja predstavlja novo doba za kazneno pravosuđe. Tijelo više nije glavna meta kaznene represije, a kažnjavanje malo po malo prestaje biti prizorom. Štoviše, kažnjavanje postaje najskriveniji dio kaznenog procesa. Općenito govoreći, ovdje je riječ o dvostrukom procesu, nestajanju predstave i dokidanju boli (Foucault, 1994). Istina je da se kaznena praksa više ne dotiče tijela, no ne može se tvrditi da se zatočenje, prisila na rad i lišenje slobode također ne dotiču tijela. Naime: „Kažnjavanje se od umijeća izazivanja nepodnošljivih osjeta pretvorilo u ekonomiju oduzetih prava“ (Foucault, 1994:11). Pod time, Foucault konkretno misli na prijelaz s 18. na 19. stoljeće, kada se primjena kazne dugoročnog zatočenja javlja u svom punom obliku. Okretanje kaznenog pravosuđa prema čovječnosti obilježio je jedan važan trenutak u povijesti razvoja zatvora (Foucault, 1994).

No, Foucault je dao više od samog opisa tijeka nastanka modernog zatvora. On primjećuje da zatvorska kazna izaziva kazneno djelo u povratku, jer kada pojedinac izađe iz zatovra, postoji velika vjerojatnost da će se vratiti u njega. U zatvorskim uvjetima, zatvorenici su prisiljeni biti u samicama ili im se nameće posao koji im ne doprinosi u potrazi za zapošljavanjem nakon izlaska na slobodu. Uz to, zatvor također proizvodi prijestupnike namećući zatvorenicima zakone i pravila koja treba poštivati, dok se zapravo cijelo funkcioniranje odvija na zlouporabi vlasti. Foucault zaključuje kako zatvor i njegova specifična organizacija stvara nešto što on naziva beskorisno i opasno protuprirodno postojanje (Foucault, 1994).

Na taj način Foucault osuđuje modernu zatvorsku disciplinu kao ništa manje represivnu od tjelesnog kažnjavanja starog režima i još podmukliju u svom cilju korištenja tijela kao instrumenta za reguliranje duše i preoblikovanje uma (Gibson, 2011). Shodno tome, može li se tvrditi da zatvorenici dobivaju pouku? Nisu li oni unaprijed demoralizirani izrabljivanjem? Postavlja se pitanje, ako zatvor proizvodi prijestupnike, čemu onda njegova svrha (Foucault, 1994).

Ipak, Foucault objašnjava kako se zatvorska kazna mora moći klasificirati u sedam univerzalnih načela maksima dobroga kaznenog postupka. Među njima se nalazi načelo popravljanja, načelo klasifikacije, načelo prilagođavanje kazne, načelo rada kao obveze i kao prava, načelo kazneno-popravnog odgoja, načelo tehničke kontrole zatočeništva i načelo pridruženih institucija (Foucault, 1994.) Načelo rada kao obveze i prava se posebno ističe u kontekstu reintegracije zatvorenika u društvo. Time sugerira da rad mora biti jedan od

važnijih dijelova preobrazbe i socijalizacije zatvorenika. Taj rad nipošto ne bi trebao otežavati već postojeću kaznu, već mora pojedincu pružiti mogućnosti da ostvari zanat i prihod pri izlasku na slobodu, jer „Nitko se ne može prisiliti da ostane nezaposlen“ (Foucault, 1994:281).

5. ZATVOR KAO TOTALNA INSTITUCIJA

Termin „totalne institucije“ u sociologiju uvodi Erving Goffman kroz svoje djelo *Azili: Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno oboljele i drugih utočenika* objavljeno 1961. godine.

Goffman definira totalnu instituciju kao mjesto boravka i rada gdje više pojedinaca sličnog položaja, odsječenih od šireg društva tijekom jednog zajedničkog perioda, vodi jedan zatvoren, kontroliran život. Istodobno, totalnu instituciju naziva društvenim hibridom, jer je dijelom zajednica stanovnika, a dijelom formalna organizacija. Nadalje, on dijeli totalne institucije na pet grupa, a to su: domovi za nemoćne i bezopasne (slijepi, starački dom, sirotište, siromašni), institucije osnovane radi zaštite društva od opasnih pojedinaca (zatvori, kaznionice, logori za ratne zarobljenike i koncentracijski logori), institucije koje brinu o osobama koje se ne mogu brinuti za sebe (osobe sa zaraznim bolestima, duševne bolnice), institucije za obavljanje određenih poslova (internati, vojarne, vojni kamp, radni kampovi) i religiozne institucije poput samostana (Goffman, 2011). Goffman se u svom radu posebno usredotočio na duševne bolnice i raspravljao o načinima na koje struktura takvih ustanova utječe na pacijente. Iako gotovo sve totalne institucije dijele pretežito jednake karakteristike, u svrhu ovog rada, detaljnije će se analizirati institucije osnovane radi zaštite društva, točnije zatvor. Za početak, u svakoj totalnoj instituciji prevladava jasna podjela uloga. Drugim riječima, podjedinici su dio grupe kojom se upravlja (utočenici, zatvorenici, pacijenti) ili dio manje grupe koja ih nadgleda. Ove dvije grupe imaju tendenciju percipirati drugu neprijateljski, čak je i njihova interakcija ograničena. Razilazak od matičnog svijeta predstavlja značajan izazov za pojedinca. Novopridošli u totalnu instituciju suočavaju se s radikalnim promjenama u njihovom moralnom životu. Ulazak u instituciju, dobrovoljni ili nedobrovoljni, popraćen je administrativnim postupcima, točnije procedurom ulaska poput uzimanja osobnih podataka, fotografiranja, mjerenja, oduzimanja svih osobnih predmeta, od odjeće do

najmanjeg detalja, kao bračnog prstena. Svima se dodjeljuje jednaka odjeća, točnije uniforma te zatvorenici dobivaju osnovne instrukcije vezana uz pravila i određivanje ćelije. Ovisno o instituciji, stanovnici mogu biti poznati po broju ili novom nazivu, a gubitak imena za pojedinca može označavati veliko sacjecanje njegove ličnosti (Goffman, 2011). Goffman pojašnjava: „Njegova ličnost se sistematski poništava, čak iako se to često događa nenamjerno“ (Goffman, 2011:26). U tom kontekstu, Goffman uočava kako pacijenti doživljavaju nešto što je on nazvao građanska smrt (Goffman, 2011). Podrazumijeva se da se ono događa bez obzira na to koliko je ustanova rehabilitirajuća ili nerehabilitirajuća. Stoga, pri ulasku u totalnu instituciju, osoba prolazi kroz novi proces resocijalizacije. Napušta se svoj identitet kako bi usvojili novi, sukladan s pravilima institucije. Taj novi identitet bit će vrlo restriktivan u odnosu na onaj prije zatvaranja. Standardizacija pojedinca u administrativnu jedinicu, karakteristika je svake totalne institucije. Uistinu, svakodnevni život unutar takvih institucija je organiziran po strogim normama i rasporedu te njeni stanovnici imalo vrlo malo autonomije. Vrijeme obroka, odmora, spavanja i obavljanja higijenskih poslova regulira osoblje, a ne sam pojedinac. Sve to se odvija na jednom mjestu, za razliku od prijašnjeg života gdje pojedinac najčešće obavlja svakodnevne aktivnosti na raznim mjestima.

Jedan važan segment totalnih institucija koji treba uzeti u obzir je povratak utočenika u vanjski svijet. Utjecaj institucije ne mora nužno prestati kada se pojedinac vrati matičnom svijetu. Štoviše, stečeno iskustvo može oblikovati njihov ponovni ulazak u šire društvo. Taj utjecaj je višestruk, a izazovi s kojima se suočava mogu varirati. Goffman ovdje naglašava dva faktora s kojima se suočavaju pojedinci. Diskulturalizacija predstavlja gubitak ili neuspjeh u stjecanju navika koje trenutno društvo zahtjeva. Drugi faktor, je stigmatizacija (Goffman, 2011). Naravno, ovdje još treba napomenuti etiketu, temu sljedećeg poglavlja. Etiketa kao takva može oblikovati novi identitet, utjecati na buduće postupke i izgled za reintegraciju u društvo. Težnja da se smanji stigma i podrži pojedince u njihovom prijelazu iz totalnih institucija u vanjski svijet je bitnija nego ikad prije. Stoga, ako je riječ o uspješnoj reintegraciji i resocijalizaciji, prepoznavanje ovih izazova i pružanje sustava podrške za pojedince koji se vraćaju u društvo predstavlja iznimno važan segment kaznenopravnog sustava.

6. DEVIJANTNA ETIKETA

Kada je riječ o ponavljanju zločina, treba napomenuti doprinos Howarda Beckera kroz njegovo djelo *Outsiders: studies in the sociology of deviance* (1963.) te okvir teorije etiketiranja i same etikete.

Becker devijantnost definira kao nepoštivanje pravila određene grupe. Naime, nakon što su ustanovljena pravila koja grupa provodi među svojim članovima, može se s određenom preciznošću odrediti je li ih neka osoba prekršila, čime je prema ovom gledištu ona devijantna. No, svaka grupa sama za sebe određuje koje su radnje prihvatljive. Becker ovdje naglašava kako je devijantnost stvorena od strane društva. Pri tome ne misli na devijantnost kao kvalitetu pojedinog čina, već kao posljedicu primjene pravila i sankcija prema prekršitelju. U tom kontekstu, devijant je onaj na koga je ta etiketa uspješno primijenjena. Stoga, devijantno ponašanje je ono koje ljudi tako označavaju (Becker, 1963).

Još jedan ključni termin kod Beckera je teorija etiketiranja. Prije svega treba naglasiti kako teorija etiketiranja nije zapravo teorija, niti je usredotočena isključivo na čin etiketiranja. Ona je prema Beckeru: „Način gledanja na opće područje ljudske aktivnosti, perspektiva iz koje će, možda, ranije nejasne stvari biti jasnije.“ (Becker, 201:101). Središnja točka teorije etiketiranja je samoispunjavajuće proročanstvo, u kojem označeni odgovaraju etiketi u smislu devijantnog, u ovom slučaju kaznenog, kriminalnog ponašanja. Pojedinaac može biti izoliran od sudjelovanja u konvencionalnim grupama nakon što je identificirana kao devijantan, iako ta devijantna aktivnost možda nikada sama po sebi ne bi uzrokovala izolaciju da nije bilo vanjske reakcija od strane drugih. U takvim situacijama pojedinac se teško prilagođava drugim pravilima koja nije imao namjeru ili želju prekršiti, pa se i na tim područjima prisilno nađe definiranim kao devijant (Becker, 1963).

Primjerice, trenutak kada je pojedinac etiketiran devijantnim, sama očekivanja društva mogu ih navest da obistine te etikete. Naravno, ta internalizacija oblikuje njihovu predodžbu o sebi i utječe na daljnje djelovanje. U kontekstu kriminalnog ponašanja, ako se pojedinac uvjeri da je označen kao netko tko bi mogao prekršiti zakon, njegovo buduće djelovanje se potencijalno može izjednačiti s tom nametnutom etiketom. Na sličan način, etiketa bivšeg zatvorenika koji je odslužio svoju zatvorsku kaznu sa sobom nosi niz prepreka. Neke od njih su nemogućnost zapošljavanja, negativne percepcije, stigma i otežano održavanje odnosa. Za bivše zatvorenike,

ovakva etiketa može otežati ili u potpunosti spriječiti ponovnu reintegraciju. Uobičajeni obrasci koje društvo očekuje često se sukobljavaju slikom bivših prijestupnika te na taj način ni sami više nisu sigurni što se očekuje od njih. Na primjer, veliki broj prijestupnika provede po nekoliko desetljeća u kaznenom zatvoru, a pri izlaskom na slobodu suočavaju se s potpuno drugačijim svijetom u kojem se jednostavno ne mogu snaći. Povratak prijašnjem identitetu prijestupnika čini se logičnim, nastavljajući ciklus kriminala.

Kako bi reintegracija i resocijalizacija za svakog zatvorenika bila što uspješnija postoje obrazovni i edukacijski programi unutar samog zatvorskog sustava koji igraju ključnu ulogu u suzbijanju mogućih izazova s kojima se suočavaju bivši prijestupnici pri izlasku na slobodu.

7. ZATOVRSKI SUSTAVI U SVIJETU

7.1. SKANDINAVIJA

Naziv Skandinavija obično se koristi za tri politički različite zemlje, Švedsku, Dansku i Norvešku. Neke definicije Skandinavije također uključuju Finsku i Island, no te se zemlje često smatraju dijelom šire nordijske regije. Ljudi i jezik blisko su povezani na skandinavskom području, a zakonodavstvo je u cjelini slijedilo slične pravce razvoja, no nije bilo potpuno identično. Kazneni zakoni triju zemalja razlikuju se, ali su načela kaznenog postupanja ipak iste prirode (Almquist, 1931.) Ovaj zatvorski sustav, posebno u zemljama poput Norveške i Švedske, poznat je po svom jedinstvenom i progresivnom pristupu zatvaranju u usporedbi s mnogim drugim dijelovima svijeta. Jedno ključno načelo je naglasak na rehabilitaciji i ponovnoj integraciji prijestupnika u društvo, umjesto isključivog fokusiranja na kažnjavanje.

Tako je na primjer, norveški otvoreni zatvorski sustav izgrađen na načelu normalnosti (norveški: *normalitetsprinsippet*), principu koji ima za cilj održati život u zatvoru što sličnijim životnim uvjetima izvana. Normalizacija se dakle, odnosi na programe i smjernice unutar zatvora koji dopuštaju da zatvorski život nalikuje što više životu u vanjskom svijetu (Denny, 2016.). Kazna je ograničenje slobode, nikakva druga prava nisu oduzeta od strane suda koji je izrekao kaznu. Stoga osuđeni počinitelj ima ista prava kao i svi drugi koji žive u Norveškoj. Uz to, nitko ne smije služiti kaznu pod strožim uvjetima nego što je to potrebno za sigurnost zajednice. Prekršitelji će biti smješteni u najniži mogući sigurnosni režim, jer tijekom izdržavanja kazne, život iznutra će biti što je moguće više sličan životu vani (Norveška zatvorska služba, 2023). Obrazovni i strukovni programi koji se nude u zatvorima igraju ključnu ulogu u razvijanju vještina koje mogu poslužiti zatvorenici nakon otpuštanja. Ohrabrenje je istaknuto kao ključni proces tijekom cijelog postupka, ali posebno tijekom reintegracije. Također, duljina kazne je povezana s konceptom ponavljanja zločina. Kada zatvorenici provode dugo vremena u zatvoru, njihova sposobnost funkcioniranja u društvu postaje ugrožena (Denny, 2016). Kombinacija ovih čimbenika stvara okruženje u kojem zatvorenici dobivaju podršku koja im je potrebna za rješavanje temeljnih uzroka njihovog kriminalnog ponašanja, razvijanje novih vještina i uspješnu reintegraciju u društvo nakon otpuštanja. Sve to vodi do niskih razina recidivizma, koja za Norvešku iznosi oko 20 % (Denny, 2016).

7.2. SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

Na pitanje „najgorih“ ne postoji točno definirani odgovor, jer na stope recidivizma može utjecati širok raspon čimbenika izvan samih uvjeta u zatvorima. Rasprave o zatvorskim uvjetima imaju veći utjecaj kada se usredotoče na konkretna pitanja i potencijalna rješenja umjesto pokušaje stvaranja klasifikacije najgorih kaznenih institucija. Osim toga, podaci o određenim zatvorskim uvjetima, programima i točnom broju zatvorenika koji sudjeluju u njima te stopama recidivizma možda neće uvijek biti dostupni. Međutim, postoje neki zatvorski sustavi u svijetu koji ostali na lošem glasu zbog svojih nehumanih uvjeta i visokih stopa recidivizma. Primjerice, zatvori u zemljama trećeg svijeta i zemljama niskog socioekonomskog statusa se suočavaju s problemima prenapučenosti, ograničenim programima rehabilitacije i slabom zdravstvenom skrbi. Na sličan način, zatvorski sustav u Sjedinjenim Američkim Državama prožet je složenim i duboko ukorijenjenim poteškoćama koji imaju značajne implikacije na daljni život zatvorenika nakon izlaska na slobodu. Stope recidivizma u SAD-u su među najvišima u svijetu s gotovo 44 % zatvorenika koji se vraćaju u zatvor unutar prve godine izlaska iz zatvora (Wisevoter, 2023). Zatvorenici nakon izlaska na slobodu gube pravo glasovanja te imaju niz ograničenja kao što je dobivanje dozvole za stanovanje ili obavljanje određene profesije, uz ograničen pristup socijalnim uslugama (Maloić, 2015).

Konkretno, jedan od glavnih problema unutar američkog zatvorskog sustava je pitanje masovnog zatvaranja. Sjedinjene Američke Države imaju najveću stopu zatvaranja u svijetu što dovodi do prenapučenosti te ugroženih životnih uvjeta. Krajem 2020. godine je više od 1.8 milijuna zatvorenika izvršavalo zatvorsku kaznu (Benecchi, 2021). Privatni zatvori dodaju još jednu razinu složenosti koja izaziva burnu raspravu unutar američkog kaznenopravnog sustava. Tijekom 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća, broj stanovnika u američkim zatvorima porastao je do neviđenih razina. Početkom 21. stoljeća bilježi se preko 90.000 zatvorenika koji su izvršavali svoju kaznu u privatnim kaznionicama (Dolovich, 2005). Naravno, priroda ovih institucija usmjerena na profit, jer dulje kazne i stroža politika mogu predstavljati više prihoda za privatne tvrtke. Ovdje se postavlja pitanje o integritetu pravosudnog sustava i služi li on doista najboljim interesima zatvorenika. Nedostatak i neuspješno provođenje obrazovnih programa unutar zatvora također igra važnu ulogu pri izlasku zatvorenika u svijet. Brojna istraživanja ukazuju na pozitivne učinke implementiranja

ovakvih programa. Rezultati studije provedene u Odjelu za kazнено pravosuđe savezne države New York pokazuju da su bivši prijestupnici koji su završili fakultetske programe u institucijama imali minimalne stope recidivizma (Kim, Clark, 2013). Podaci upućuju na to da prijestupnici s višim stupnjem obrazovanja imaju sigurniju priliku za kasnije zapošljavanje, dakle time se jedan od mogućih faltpira koji ulaze u ponavljanje kaznenog smanjuje. Stoga, svaki zatvorski sustav trebao bi se temeljiti na rehabilitaciji kao glavnom prioritetu. Svakako, rehabilitacija ni u jednom slučaju ne isključuje kaznene mjere. Sustav koji je usklađen s načelima pravde s naglaskom na ljudska prava ključan je za izgradnju sigurnijeg društva. Važnost ovakvih programa koji su usmjereni prema rehabilitaciji, a ne isključivo kažnjavanju obrađeni su u nastavku.

8. REINTEGRACIJA I RESOCIJALIZACIJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Resocijalizacija i reintegracija su dva međusobno povezana koncepta unutar okvira ponovnog uključenja u društvo, ali i prevencije kriminalnog povrata. Udaljavajući fokus od samih kaznenih mjera, ovi koncepti naglašavaju samorefleksiju zatvorenika, baveći se temeljnim uzrocima kriminalnog ponašanja te na taj način pružaju zatvorenicima moguću budućnost nakon izlaska iz institucije.

Koncept reintegracije je proces uspješne tranzicije počinitelja natrag u širu zajednicu nakon isteka njihove zatvorske kazne. Bivši prijestupnik je uspješno odradio reintegraciju kada se ponovno ne okrene kriminalu te kada nastavi svoj život široj zajednici u skladu s zakonom. S druge strane, resocijalizacija u najširem smislu podrazumijeva svaki oblik društvenog uključivanja i afirmacije kroz različite aktivnosti iz područja sporta, kulture, rada i drugih društvenih aktivnosti, te je logičan slijed psihosocijalne rehabilitacije u terapijskoj zajednici, penalnom sustavu i zdravstvenoj ustanovi (Vlada Republike Hrvatske, 2023.)

Krajem 70-ih godina prošlog stoljeća, Hrvatska prati prilično konstantnu stopu osuđenih punoljetnih osoba, s padom tijekom 1990-ih godina. Zatim je 2001. godine stopa ponovno počela rasti, da bi 2012. i 2013. znatno pala. Prema podacima za 2012. godinu, stope recidivizma za oba spola su iznosile oko 30 % (Getoš Kalac, Bezić 2017).

Na uspješnost ili neuspješnost ovih programa mogu utjecati različiti faktori kao što su sama kvaliteta programa, spremnost i angažiranost zatvorenika, ali i resursi koji su na raspolaganju zatvorenicima nakon izlaska iz zatvora te podrška zajednice. Strana literatura upozorava na

potrebu za rehabilitivnim pristupom, ali također stavlja naglasak na pripremu za otpust i pomoć nakon otpusta. Primjerice, zatvorski program koji provodi Norveška se u zadnjih nekoliko godina pokazao uspješnim, dok onaj u SAD-u ne nudi obećavajuće rezultate u kontekstu sprečavanja ponovnog zločina. Svakako, rehabilitacijskim pristupom se ne umanjuje, ni ne isključuje odgovornost počinitelja kaznenog djela (Maloić, Jandrić Nišević, 2020). Ipak, veliki dio uspjeha ovih napora ovisi o suradnji među institucijama kaznenog pravosuđa i njenim programima namijenjenim prekidanju začaranog kruga zločina. Kada je riječ o reintegraciji i resocijalizaciji zatvorenika u Republici Hrvatskoj, postoje opće metode tretmana, posebni programi tretmana mali rehabilitacijski programi (Mikšaj- Todorović i sur., 1998).

8.1. OPĆI PROGRAMI RADA

Programi čija je svrha uspješnija rehabilitacija i resocijalizacija, nazivaju se općim programima. Oni obuhvaćaju nekoliko elemenata: rad i radno-okupacijske aktivnosti, obrazovanje, kreativne, kulturne, umjetničke, sportskorekreativne i druge aktivnosti slobodnog vremena zatvorenika (Vlada Republike Hrvatske, 2022).

Opći programi tretmana ostvaruju princip normalizacije, ali i unaprjeđuju zdravlje zatvorenika te doprinose razvoju vještina i sposobnosti. Shodno tome, ovakvi programi ublažavanju dinamičke kriminogene čimbenike vezane uz funkcionalnost i razinu ostvarenosti u području obrazovanja i rada. Ove intervencije općih tretmana provode se interdisciplinarno u suradnji službenika odjela tretmana sa službenicima odjela za rad i strukovnu izobrazbu, odjela osiguranja i odjela zdravstvene zaštite. Tijekom 2021. godine urazličite obrazovne programe upisalo je 219 zatvorenika i maloljetnika, ali je 140 zatvorenika i maloljetnika završilo obrazovne programe, dok je 19 zatvorenika i maloljetnika prekinulo upisani program obrazovanja (Vlada Republike Hrvatske, 2022).

Način na koji osuđeni sudjeluju u ovom programu tretmana konkretno je povezan s uspješnosti njihova funkcioniranja u zatvorskoj ustanovi. Prema tome, njihova uspješnost utječe na određivanje nagrada, raznih pogodnosti te na mogućnost uvjetnog otpusta. Zbog svoje jake motivacijske moći, autori zaključuju da ovakva organizacija života počiva na bihevioralnim principima nagrađivanja i kažnjavanja. Dakle, ako se zatvorenik ponaša u skladu s pravilima te se uključuje u određene aktivnosti moći će uživati u određenim povlasticama. Ovdje treba naglasiti da za prosudbu uspješnosti zatvorenika koji su uključeni u

aktivnosti ovog programa procjenjuju isključivo stručni djelatnici, stoga ne postoje objektivni kriteriji (Mikšaj- Todorović i sur., 1998).

Vareško o općim programima rada zaključuje:

Osim što se provodi kažnjavanje za društveno nedozvoljena i neprihvaćena djela, zatvorenike se razvija u smjeru etičnih, moralnih, korisnih i samopoštujućih članova društva. U tom smjeru doprinosi se njihovu osobnom napretku, napretku lokalne zajednice, ali i pripadajuće ekonomije s obzirom da će oni po izlasku iz zatvora ili kaznionica činiti potencijalnu radnu snagu (Vareško, 2018:12).

8.2. POSEBNI PROGRAMI TRETMANA

Sljedeća skupina su posebni programi tretmana koji uključuju ovisnike o alkoholu, ovisnike o drogama, nasilne delinkvente, seksualne prijestupnike i počinitelje kaznenih djela u prometu s ciljem otklanjanja dinamičkih kriminogenih čimbenika (Vlada Republike Hrvatske, 2022:27).

Ovakvi programi su koncipirani od grupnih i individualnih psihosocijalnih tretmana zatvorenika te predstavljaju osnovu za rehabilitaciju i resocijalizaciju. Oni djeluju izravno na kriminogene čimbenike te stvaraju pretpostavke za promjene u ponašanju, stavovima i vrijednostima kako bi se mogla ostvariti svrha izvršavanja kazne zatvora. Nositelji posebnih programa tretmana su stručnjaci odjela tretmana kaznionica i zatvora (socijalni radnici, socijalni pedagozi i psiholozi) koji programe provode u suradnji s drugim službenicima odjela tretmana i drugih odjela kao što su odjeli osiguranja i odjeli zdravstvene zaštite zatvorenika (Ministarstvo pravosuđa i uprave Republike Hrvatske, 2023). Važno je napomenuti kako je stopa recidivizma u ovoj skupini ovisnika o drozi viša nego u općoj zatvoreničkoj populaciji, stoga oni predstavljaju iznimno osjetljivu skupinu zatvorenika (Vlada Republike Hrvatske, 2022).

Konkretno, Vladi Republike Hrvatske (2022.) tijekom 2021. godine provodili su se sljedeći posebni programi:

- Tretman ovisnika o alkoholu
- Tretman ovisnika o drogama
- Trening kontrole agresivnog ponašanja
- Tretman počinitelja kaznenih djela seksualne prirode
- Tretman počinitelja kaznenih djela u prometu
- Trening socijalnih vještina
- Tretman počinitelja kaznenih djela s obilježjem nasilja
- Program psihosocijalnog tretmana ovisnika o kockanju
- „Zatvorenik kao roditelj“ (edukativno razvojni program)
- Program „Vozač – čimbenik sigurnosti u prometu“

Uz navedene programe, u grupnom i individualnom obliku pružala se i psihosocijalna podrška zatvorenicima s posttraumatskim stresnim poremećajem (Vlada Republike Hrvatske, 2022).

Tijekom 2021. godine u posebne i edukativno-razvojne programe bilo je uključeno 590 zatvorenika, što je 20% manje nego prethodne godine te 44,58% manje nego 2019. godine. Pad broja sudionika 2020. i 2021. godine se djelomice može pripisati zbog preventivskih mjera protiv bolesti COVID-19, stoga je grupna primjena programa bila reducirana na individualni plan rada, kroz različite psihosocijalne i socijalnopedagoške intervencije. Tako se u 2021. godini s 302 zatvorenika provodio individualni tretman ovisnosti o alkoholu, a s 341 zatvorenikom provodio se individualni tretman ovisnosti o drogama. U individualnom tretmanu bilo je 20 zatvorenika zbog ovisnosti o kockanju, a psihosocijalna podrška pružana je individualno 27 zatvorenika s posttraumatskim stresnim poremećajem (Vlada Republike Hrvatske, 2022).

8.3. MALI REHABILITACIJSKI PROGRAMI

Posljednju skupinu tretmana čine mali rehabilitacijski programi. Ovi rehabilitacijski programi odnose se isključivo na zatvorenike koji žele raditi na rješavanju osobnih problema poput rada na prilagođavanju uvjetima zatvorske ustanove i međusobnih odnosa. Stoga, mali rehabilitacijski programi su rijetki, ali uvijek moraju biti ponuđeni zatvorenicima koji odslužuju svoju kaznu. Treba napomenuti kako takve programe ne bi trebalo provoditi same po sebi, već uzeti ih u obzir s ostalim tretmanima pojedinaca. U Republici Hrvatskoj provodi se konkretno program relaksacije u u kaznionici Valtura (Mikšaj - Todorović i sur., 1998).

9. ZAKLJUČAK

Kazna zatvora se u Republici Hrvatskoj primjenjuje kao odgovor na najteža kaznena djela. Odsluživanjem zatvorske kazne, pojedinci odgovaraju pred zakonom, ali ih se priprema za život koji je u skladu s društvenim očekivanjima i pravilima. Dakle, krajnji cilj zatvorske kazne jest uspješna reintegracija i resocijalizacija u društvo.

Bivši zatvorenici su zasigurno jedna od najmarginaliziranijih skupina u društvu. Izlaskom na slobodu, suočeni su s nizom izazova koji im od početka predstavljaju prepreke. Uspješna reintegracija nadilazi mnogo dalje od samog čina izlaska iz zatvora. Ovdje igraju ključnu ulogu brojni edukativni, obrazovni i razvojni programi koji se provode unutar samih institucija zatvora. Ovi programi zatvorenici pružaju priliku za stjecanje akademskih, strukovnih i životnih vještina koje im olakšavaju da se ponovno integriraju kao produktivni članovi društva.

Michel Foucault već u svoje doba primjećuje visoke stope recidivizma te kritizira zatvorsku instituciju unatoč svom pomaku s tjelesnog kažnjavanja na dugoročno zatvaranje. Među svojih sedam univerzalnih maksima dobrog kaznenog postupka, posebno se stavlja naglasak na načelo rada kao obveze i prava u kontekstu uspješne reintegracije. Kada izađu iz institucije, zatvorenici imaju veće izgleda da postanu ponovno funkcionalni član društva ako su tijekom zatvorske kazne stekli vještine koje im omogućavaju stabilno zapošljavanje.

Kada je riječ o Goffmanovim totalnim institucijama, zatvori itekako mogu biti restriktivna, zatvorena i kontrolirana okruženja koja osporavaju put prema reintegraciji. Utjecaj ovakvih institucija ne prestaje nužno pri povratku u društvo, jer zatvorenici dobivaju etiketu bivšeg osuđenika ili prijestupnika, što dodatno otežava sam proces ponovnog ulaska u društvo te može oblikovati način na koji ih doživljavaju drugi, ali i njihovu predodžbu o sebi.

U ostatku svijeta se među najuspješnijim sustavima ističe norveški pristup upravo zbog svog posebnog naglaska na rehabilitiranim mjerama i edukativnim programima. Na uspjeh

norveškog pristupa pri smanjenju ponavljanja zločina utječe kombinacija raznih svojevrsno unikatnih čimbenika koji su isključivo primjenljivi na njihovu državu i posebnu povijest. Iako norveški model može poslužiti kao primjer za provedbu sličnih praksi, druge zemlje često imaju kompleksniji sustav koji zahtijeva konkretniju prilagodbu suvremenim izazovima.

U Republici Hrvatskoj su se ovakvi program pokazali uspješnima u kontekstu suzbijanja ponavljanja zločina. Putem općih programa rada, zatvorenici imaju mogućnost provoditi vrijeme kroz korisne aktivnosti. Uz to, zatvorenici putem programa posebnih tretmana imaju priliku liječiti svoje ovisnosti, uzimajući u obzir da ova skupina zatvorenika sačinjava značajan postotak recidivizma. Ako kaznenopravni sustav ima podlogu za promjenu, trebao bi biti osmišljen, ne samo da kažnjava, već i rehabilitira. Razumijevanje štetnih učinaka zatvorskih institucija i promjena tih praksi važnije je nego ikad.

10. LITERATURA

1. Allen, D. (1997.) Imprisonment in Classical Athens. *The Classical Quarterly*, Vol. 47 (1), str 121-135.
2. Almquist, V. (1931.) Scandinavian Prisons. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 157, str 197-207.
3. Babić, V., Josipović, M., Tomašević, G. (2006.) Hrvatski zatvorski sustav i zaštita ljudskih prava zatvorenika, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Vol. 13 (2) str. 685-743.
4. Becker, Howard S. (2011.) „Preispitivanje teorije etiketiranja“, prema: Becker, H., (1991.) *Outsiders : Studies In The Sociology Of Deviance* (str. 177-212), *Amalgam*, (5.), str. 99-119.
5. Becker, S. H. (1963). *Outsiders: studies in the sociology of deviance*, New York : The Free Press., str 8-34.
6. Denny, M. (2016) Norway's Prison System: Investigating Recidivism and Reintegration, *Bridges: A Journal of Student Research*, Vol. 10 (10), str 21-36.
7. Dolovich, S. (2005.) State Punishment and Private Prisons. *Duke Law Journal*, Vol. 55, (3), str 437-546.
8. Foucault, M., (1994.) Nadzor i kazna: Rađanje zatvora, "Informator", Zagreb, str 3-282.
9. Getoš Kalac, A., Bezić, R. (2017.) Criminology, crime and criminal justice in Croatia. *European Journal of Criminology*. Vol. 14 (2), str 242–266.
10. Gibson, M. (2011.) Global Perspectives on the Birth of the Prison. *The American Historical Review* ,Vol. 116(4), str 1040-1063.
11. Goffman, E., (2011). *Azili: Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno obolele i drugih utočenika*. Novi Sad: Medi Terran publishing, str 13-75.
12. Harvard Political Review (2023.) *Recidivism Imprisons American Progress* (Preuzeto 25. kolovoza s <https://harvardpolitics.com/recidivism-american-progress/>)

13. Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, (2021)., kazna (Preuzeto 10. kolovoza 2023. s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=31040>)
14. Kazneni zakon Republike Hrvatske, Zagreb, 2023., „Narodne novine" NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22.
15. Kim, R., Clark, D. (2013). The effect of prison-based college education programs on recidivism's propensity score matching approach. *Journal of Criminal Justice*, Vol 41, (3), str 196–204.
16. Kriminalomsorgen (2023.) About the Norwegian Correctional Service (Preuzeto 25. kolovoza 2023. s <https://www.kriminalomsorgen.no/information-in-english.265199.no.html>)
17. Linder, D. (2002.) *The Trial of Socrates* (Preuzeto 11. kolovoza 2023. s <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/socrates/socratesaccount.html>)
18. Maloić, S. (2015). Značaj suradnje probacijskog i zatvorskog sustava u prevenciji kriminalnog povrata. *Kriminologija i socijalna integracija*, 23 (1), str 129-156.
19. Maloić, S., Jandrić Nišević, A., (2020.) Reintegracija zatvorenika u društvo – možemo li bolje? *Kriminologija i socijalna integracija* Vol 28 (1), str 47-77.
20. Mikšaj- Todorović, Lj., Buđanovac, A., Brgles, Ž. (1998): Rehabilitacijski programi u institucijama u hrvatskoj penološkoj teoriji i praksi. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 34 (1), str 83- 92.
21. Ministarstvo pravosuđa i uprave Republike Hrvatske (2023.) Tretman Zatvorenika (Preuzeto 28. kolovoza 2023. s <https://mpu.gov.hr/pristup-informacijama-6341/ostale-informacije/zatvorski-sustav/tretman-zatvorenika/6159>)
22. Morris, N., Rothman, D. (1995.): *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*. Oxford: Oxford University Press., str 4-6.
23. Nedić, D., Rasić, D. (2021.) *Rostra : Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, Vol. 12 (12), str 67-73.
24. Puškarić, K. (2011.) Strukturalna ograničenja zatvorskog sustava RH, *Amalgam* no.5., str 41-52.
25. Vareško, M. (2018.) *Rehabilitacija i resocijalizacija zatvorenika tijekom izvršavanja kazne zatvora* (Završni rad, Sveučilište Jurja Dobrila, Pula.) Preuzeto 28. kolovoza 2023. s <https://dabar.srce.hr/islandora/object/unipu%3A3245>)
26. Vlada Republike Hrvatske (2022.) *Izješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2021. godinu.* (Preuzeto 29. kolovoza 2023 s

<https://mpu.gov.hr/izvjesce-o-stanju-i-radu-kaznionica-zatvora-i-odgojnih-zavoda-26215/26215>)

27. Vlada Republike Hrvatske (2023.) *Resocijalizacija i društvena reintegracija bivših ovisnika* (Preuzeto 28. kolovoza s <https://drogeiovisnosti.gov.hr/ovisnosti-i-vezane-teme/podrucja-suzbijanja-ovisnosti/resocijalizacija-1008/1008>)
28. Wisevoter (2023.) *Recidivism Rate by State* (Preuzeto 25. kolovoza 2023. s <https://wisevoter.com/state-rankings/recidivism-rates-by-state/#:~:text=Recidivism%20rates%20in%20the%20U.S.,within%20their%20first%20year%20out>)
29. Zakon o izvršavanju kazne zatvora. Narodne novine, NN 14/21